

תפילה קצרה ותפילת הדרך

מוקדש לעילוי נשמת אמו"ר
הרב מנחם יעקב מלחי הכ"מ

תקציר

במשנה במסכת ברכות פרק רביעי (משניות ג' ו-ד') ישנן שתי הלכות בעניין תפילה משמו של ר' יהושע: על דברי רבן גמליאל בהלכה הראשונה ש"בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה" – אמר ר' יהושע: "מעין שמונה עשרה", ואילו בהלכה שנייה אמר ר' יהושע, כי "המהלך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה" הפותחת ב"הושע ה'" ומסיימת ב"בא"י שומע תפילה".

בעניין "מעין שמונה עשרה" הובאו בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי, דעות חלוקות של רב ושמואל: לדעת רב אומר: "מעין כל ברכה וברכה", כלומר מקצר כל הברכות ובלבד שיפתח ויחתום בכל אחת מהן, ואילו לדעת שמואל, יכול לכלול את כל הברכות האמצעיות בברכת "הביננו". לדעת שניהם, שלוש ברכות ראשונות ושלוש אחרונות נאמרות בנוסחתן המלאה.

מה עניין "תפילה קצרה" הנאמרת במקום סכנה, ומה ההבדל בינה לבין תפילת "הביננו"? דעת התלמוד הבבלי (ברכות דף ל' ע"ב) היא, שבתפילת "הביננו" צריך לומר שלוש ראשונות ושלוש אחרונות, וכשמגיע לביתו – לא צריך לחזור ולהתפלל. לעומת זאת, ב"תפילה קצרה" לא צריך לומר שלוש ראשונות ושלוש אחרונות וכשמגיע לביתו צריך לחזור ולהתפלל.

לדעת הר"ש ליברמן ז"ל בעניין זה, חלוקת התלמוד הירושלמי על הבבלי: לדעת הירושלמי ב"תפילה קצרה" הנאמרת במקום סכנה, אומר שלוש ראשונות ושלוש אחרונות, מקצר את האמצעיות מעין "הביננו" ומוסיף "הושע ה'" וכו' – להגן על עצמו מן הפורענות. לעומת זאת, לדעת כותב המאמר, הצעה זו קשה לקבל. פשוטם של דברי ר' יהושע מטים לכך שתפילת "הושע ה'", הנאמרת במקום סכנה, היא הנוסח השלם של "תפילה קצרה", והיא נאמרת במקום תפילת י"ח. החידוש העיקרי בסוגיה זו של "תפילה קצרה" עולה מסוגית הירושלמי שם (ברכות פ"ד הלכה ד'). הסוגיה פותחת בקביעה, שכל דרך (או כל הדרכים) הן בחזקת סכנה, והיוצא לאכסניא, והולך לרחוץ במרחץ – יוצאים למקום סכנה, וכן – מי שנפל למשכב. כל אלה חייבים להתפלל קודם צאתם לדרכם.

באיזו תפילה מדובר כאן?

מפרשי הירושלמי (כמו "פני משה" ועוד) פירשו, שמתפלל "תפילה קצרה", כלומר במקום תפילת "שמונה עשרה". לפי פירושם, דברים אלו נאמרו בקשר לדברי ר' יהושע במשנתנו, אך לדעת הכותב לא כך פירשו הראשונים את סוגית הירושלמי.

לדעת רמב"ן (ועוד ראשונים) מדובר כאן בעניין, "תפילת הדרך": כל היוצא לדרך או נכנס לסכנה אחרת – מתפלל תפילה מיוחדת (שאינה קשורה לסדר של שלוש תפילות היום), הנקראת "תפילת

תארינים: תפילת הדרך; תפילה קצרה; תפילת שמונה-עשרה; הירושלמי; מסכת ברכות.

הדרך".

אמנם בסוגית הבבלי (שם, דף כ"ט ע"ב) אמר ר' יעקב בשם ר' חסדא, שהיוצא לדרך צריך להתפלל "תפילת הדרך", שנוסחה הוא: יהי רצון מלפניך וכו', שתוליכני לשלום וכו' בא"י שומע תפילה. נוסח זה לא נמצא בתלמוד הירושלמי ולא במקורות התנאיים (המשנה והתוספתא), וכן לא נזכרה התפילה בשם זה ("תפילת הדרך") ככינוי לתפילה, הנאמרת לפני יציאה לדרך או כניסה לסכנה. מכאן אנו מגיעים למסקנה, שהירושלמי פירש את המשנה, שבה אמר ר' יהושע ש"המהלך במקום סכנה מתפלל "תפילה קצרה" פירוש שונה לגמרי מהפירוש, שניתן לפיסקה זו בתלמוד הבבלי. הבבלי פירש, שאותה "תפילה קצרה" נאמרת על-ידי אדם הנתון בסכנה, ואין דעתו מיושבת עליו, והיא נאמרת כתחליף לתפילת "שמונה עשרה", שאינו יכול לכוון בה, ואילו לדעת חכמי ארץ-ישראל, בא ר' יהושע ללמד ש"המהלך במקום סכנה – מתפלל "תפילה קצרה", כלומר "תפילת הדרך", וזו פותחת בנוסח "הושע ה' את עמך" ומסימת "בא"י שומע תפילה" או בנוסחאות אחרות, כפי שנסחו התנאים האחרים (ר' אליעזר ר' יוסי ור' אלעזר ב"ר צדוק). כללו של דבר: לדעת הירושלמי, "תפילה קצרה", שנאמרה במשנה אינה קיצורה של תפילת י"ח, אלא תפילה מיוחדת, הנאמרת על-ידי אדם הנכנס לסכנה. נוסח זה היה רגיל בפי בני א"י, כשהיו יוצאים לדרך או נכנסים לסכנה, ואילו בפי בני בבל היה רגיל הנוסח, שאנו משתמשים בו כיום: "יהי רצון מלפניך, שתוליכני לשלום וכו' בא"י שומע תפילה".

תפילה קצרה ותפילת הדרך

שנינו במשנת ברכות פרק רביעי משנה ג' ומשנה ד':

משנה ג': רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם "שמונה עשרה". ר' יהושע אומר: מעין "שמונה עשרה". ר' עקיבא אומר: אם שגורה תפילתו בפיו יתפלל "שמונה עשרה" ואם לאו מעין "שמונה עשרה".

משנה ד': ר' אליעזר אומר: העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים. ר' יהושע אומר: המהלך במקום סכנה מתפלל "תפילה קצרה" (במשנה שבירושלמי נוסף: מעין "שמונה עשרה") אומר: הושע ה' את עמך את שארית ישראל בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך בא"י שומע תפילה (במשנה שבירושלמי: ותחנונים).

1. חלוקת המשניות

העתקנו וחלקנו את שתי המשניות הללו כפי שהן מחולקות במשנה שבמשניות בדפוסים המקובלים (דפוסי וילנא והמצולמים מהם).

אך הר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" שלח הראה שחלוקה זו טעות היא, הסופרים צירפו בטעות את דברי ר' אליעזר לדברי ר' יהושע במשנה ד'.

הסיבה לחלוקה זו היא שהסופרים לא הבינו את הסדר ר"ג ר"י ר"ע ר"א, ולפיכך העבירו את ר"א להלן והסמיכוהו לדברי ר' יהושע במשנה הבאה. אבל אין ספק שהעיקר כמשנה שבירושלמי ורק על-פי סדר זה מתבארים הדברים. ר"ג סובר שאין לשנות ממטבע של "שמונה עשרה", ר"י סובר שמותר לו להתפלל גם מעין ש"ע, ר"ע סובר שאם שגורה תפילתו בפיו צריך להתפלל ש"ע ועל זה חולק ר' אליעזר וסובר שאין לאדם לעשות תפילתו קבע, כלומר בנוסח

קבוע, שאם כן נמצא מתפלל בשיגרא ואין תפילתו תחנונים. ולפיכך סידר רבינו את דברי ר"ע לפני דברי ר"א מפני שע"י מאמר ר"ע מתבארים דברי ר"א וכו' (ליברמן, שם).
אם כך, הרי שר' יהושע אמר שתי הלכות בעניין תפילת "שמונה עשרה".
א. במצב רגיל, שלא במקום דחק או סכנה, מתפלל "מעין שמונה עשרה".
ב. במצב של סכנה, מתפלל "תפילה קצרה" בנוסח הבבלי, ובנוסח הירושלמי מתפלל "תפילה קצרה מעין שמונה עשרה".

2. מהי תפילת "מעין שמונה עשרה" ומהי "תפילה קצרה"

בבבלי³ אמרו: "מאי מעין שמונה עשרה? רב אמר מעין כל ברכה וברכה⁴ ושמואל אמר "הביננו ה' אלהינו לדעת דרכיך וכו' ברוך אתה ה' שומע תפילה". ובירושלמי שם⁵ הובאה אותה מחלוקת בשינוי לשון: "איזו היא שבע⁶ מעין י"ח? רב אמר סוף כל ברכה וברכה ושמואל אמר ראש כל ברכה וברכה. אית תני תני שבע מעין י"ח ואית תני תני י"ח מעין י"ח. מאן דמר שבע מעין י"ח מסייע לשמואל ומאן דמר מעין י"ח מסייע לרב. ר' זעירא שלח לר' נחום וכו' איזהו מעין שבע⁷ מעין י"ח דשמואל? א"ל הביננו רצה תשובתנו וכו' ברוך אתה ה' שומע תפילה אומר ג' ברכות ראשונות וג' ברכות אחרונות ואומר ברוך אתה ה' שומע תפילה אומר ג' ברכות ראשונות וג' ברכות אחרונות ואומר ברוך אתה ה' כי שמע קול תחנוני".
אם כן, ברור ש"מעין שמונה עשרה" של ר' יהושע, שהייתה נאמרת שלא בשעת הדחק או הסכנה, הכילה את ג' הברכות הראשונות ואת ג' הברכות האחרונות אלא שנחלקו רב ושמואל באמצעיות אם רשאי לכלול את כולן יחד בחתימה אחת – כשמואל – או שחייב הוא לחתום בכל אחת מהן – כרב⁸. אך באשר ל"תפילה קצרה" שנאמרה לפי ר' יהושע "במקום סכנה" כאן אין הדברים ברורים לגמרי.

בבבלי⁹ אמרו: "מאי איכא בין הביננו לתפילה קצרה? הביננו בעי לצלויי ג' קמייתא וג' בתרייתא וכי מטי לביתיה לא בעי למיהדר לצלויי, בתפילה קצרה לא בעי לצלויי לא ג' קמייתא ולא ג' בתרייתא וכי מטי לביתיה בעי למהדר ולצלויי¹⁰".

בירושלמי לא דנו על ה"תפילה הקצרה" של ר' יהושע אם היא צריכה ג' לפניה וג' לאחריה. אך דעתו של הר"ש ליברמן¹¹ שמכיוון שנוסח המשנה בירושלמי הוא "תפילה קצרה מעין שמונה עשרה", ונוסחה זו מקויימת בכל הנוסחאות מטיפוס ארץ-ישראל¹², הרי על כרחינו עלינו לומר שבעניין זה חלוק הירושלמי על הבבלי. וכך היא הצעת שיטת בני א"י (אליבא דהר"ש ליברמן): "שאם היה מהלך בדרך אינו מתפלל י"ח מעין י"ח (כלומר אינו מקצר את כל הברכות וחותרם בכולם כדרך שעושה תמיד. [י.מ.]) אלא "תפילה קצרה" מעין י"ח (כלומר מקצר את כל אמצעיות מעין הביננו). ומוסיף הושע וכו' כדי להגן עליו מפני הפורענויות ומשתף עצמו עם הציבור" וכו'.

הוי אומר: לדעת הר"ש ליברמן המהלך במקום סכנה אומר ג' ראשונות ומקצר את האמצעיות כדוגמת "הביננו" ומוסיף הושע ה' וכו' (להגן עליו מפני הפורענויות) ומסיים בג' אחרונות.

הצעה פירוש זו קשה לקבלה מכמה נימוקים:

1. ראשית, במשנה נאמר "תפילה קצרה" ותו לא ואחר-כך מובא הנוסח "הושע ה'" וכו' ואם נאמר שצריך לומר ג' ראשונות וג' אחרונות וגם לקצר את האמצעיות וגם להוסיף תפילה "להגן עליו מפני הפורענויות" הרי חלקה הגדול של התפילה חסר מן הספר.
 2. וכי ניתן לומר על תפילה כזו שהיא "תפילה קצרה" המתאימה להולך במקום סכנה? וטענה זו העלה כבר ר"ל גינצברג:¹³ בלשון זו: "... ועוד שמתוך הסברא קשה לקבל דעה זרה כזו שחייבו למי שמהלך במקום סכנה בג' ראשונות וג' אחרונות".
 3. ר' יהושע עצמו הוא האומר ש"בכל יום מתפלל אדם מעין שמונה עשרה", ולשמואל מעין "שמונה עשרה" הוא שמקצר את האמצעיות ואומר במקומן "הביננו". אם כן, אליבא דשמואל תהיה "תפילה קצרה" הנאמרת במקום סכנה ארוכה יותר מאשר התפילה "מעין שמונה עשרה" הנאמרת יום יום, וכי יתכן דבר כזה?¹⁴
 4. ולבסוף, פשוטו של הביטוי "מתפלל תפילה קצרה" במקום הסכנה מורה שהבקשה "הושע ה'" היא כל התפילה כולה, והיא באה במקום תפילת "שמונה עשרה". וגם לנוסח הירושלמי "תפילה קצרה" מעין י"ח אין הכוונה אחרת, אלא שתפילה זו באה במקום תפילת "שמונה עשרה"¹⁵.
- פשוטם של דברי ר' יהושע מטין אפוא לכך שתפילת "הושע ה'" הנאמרת במקום סכנה היא כל הנוסח של "תפילה קצרה" והיא נאמרת במקום או "מעין" תפילת י"ח.

3. הנוסחאות השונות של "תפילה קצרה"

בבבלי¹⁶ הובאה ברייתא ובה מחלוקת תנאים בלשון זו:

ת"ר: המהלך במקום גרודי חיה וליסטים מתפלל "תפילה קצרה". ואיזו היא "תפילה קצרה"? ר' אליעזר אומר עשה רצונך בשמים ממעל ותן נחת רוח ליראיך מתחת¹⁷ והטוב בעיניך עשה בא"י שומע תפילה. ר' יהושע אומר, שמע שועת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם בא"י שומע תפילה.¹⁸ ר' אליעזר ברבי צדוק אומר שמע צעקת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם בא"י שומע תפילה. אחרים אומרים צרכי עמך ישראל מרובין ודעתם קצרה יהיה רצון מלפניך ה' אלהינו שתתן לכל אחד ואחד כדי פרנסתו ולכל גויה וגויה מחסורה ברוך אתה ה' שומע תפילה.

אמר רב הונא הלכה כאחרים.

בירושלמי¹⁹ הובאה רק הדעה האחרונה בשינויים מסויימים: "אחרים אמרי: צרכי עמך ישראל מרובין ודעתן קצרה אלא יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן לכל בריה ובריה צרכיה ולכל גויה וגויה די מחסורה ברוך ה' כי שמעת קול תחנוני בא"י שומע תפילה". ואף בירושלמי מצינו פסק הלכה: ר' חסדא אמר הלכה כאחרים.

ובהתאם לכך הביאו פוסקי ההלכה²⁰ את נוסח התפילה הקצרה כנוסח ה"אחרים". ובירושלמי באה מיד אחרי פסקו של רב חסדא מימרא נוספת בשמו של רב חסדא: "רב חסדא אמר שלוש ברכות ראשונות ושלוש האחרונות". לפי מפרשי הירושלמי²¹ דברים אלא מוסבים על הנוסח של ה"אחרים", שיש להקדים לפניו ג' ברכות הראשונות, ולאחריה יש לומר ג' ברכות האחרונות, ומכאן הסיק הר"ש ליברמן כי סוגית הירושלמי חולקת על הבבלי ומצריכה ג' ראשונות וג' אחרונות עם "תפילה קצרה".

דעות התנאים שבברייתא שבבבלי הובאו גם בברייתא בתוספתא²², אך יש שינויי נוסחאות בין הברייתא בתוספתא והברייתא שבבבלי וכמו כן, בברייתא שבתוספתא עצמה יש שינויי נוסח בין התוספתא בדפוסים, בכת"י ערפורט וכת"י וינה.

נציג כאן את הברייתא שבתוספתא בשלוש נוסחאותיה, לעומת הברייתא בבבלי:

בבלי	תוספת דפוסים	תוספתא	תוספתא
		כת"י ערפורט	כת"י וינה
המהלך במקום גדודי	היה מהלך במקום	היה מהלך במקום	היה מהלך במקום
חיה וליסטים	סכנה וליסטים	הסכנה וליסטים	סכנה וליסטים
מתפלל תפילה קצרה	מתפלל תפילה קצרה	מתפלל תפילה קצרה	מתפלל תפילה קצרה
ואיזו היא	איזו היא	איזו היא	איזו הוא
תפילה קצרה	תפילה קצרה	תפילה קצרה	תפילה קצרה
ר' אליעזר אומר	ר' אליעזר אומר	ר' אליעזר אומר	ר' ליעזר אר'
עשה רצונך	עשה רצונך	עשה רצונך	יעשה רצונך
בשמים ממעל	בארץ	בשמים	בשמים ממעל
ותן נחת רוח		ותן נחת רוח	ותן נחת רוח
ליראך מתחת		ליראך בארץ	ליראך
והטוב בעיניך עשה	והטוב בעיניך עשה	והטוב בעיניך עשה	והטוב בעיניך עשה
בא"י שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	ברוך שומע תפילה
ר' יהושע אומר		ר' יוסי אומר	ר' יוסה אר'
שמע שועת עמך		שמע קול תפילת עמך	שמע תפילת עמך
ישראל ועשה מהרה		ישראל ועשה מהר	ישראל ועשה מהרה
בקשתם בא"י		בקשתם ברוך	בקשתם ברוך
שומע תפילה		שומע תפילה	שומע תפילה
ר' אליעזר בר צדוק	ר' אלעזר בר צדוק	ר' אלעזר בר צדוק	
אומר שמע	אומר שמע	אומר שמע	
צעקת עמך ישראל	צעקת עמך ישראל	קול צעקת עמך ישראל	
ועשה מהרה בקשתם	ועשה מהרה בקשתם	ועשה מהר בקשתם	
בא"י שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	
אחרים אומרים	אחרים אומרים	אחרים אומרים	אחרים אר'
צרכי עמך ישראל	צרכי עמך ישראל	צרכי עמך	צרכי עמך
מרובים	מרובין	מרובים	מרובים
ודעתם קצרה	ודעתן קצרה	ודעתן קצרה	ודעתן קצרה
יהי רצון מלפניך	יהי רצון מלפניך	יהי רצון מלפניך	יהי רצון מלפניך
ה' אלהינו	ה' אלהינו	ה' אלהינו	ה' אלהינו
שתתן לכל אחד ואחד	שתתן לכל אחד ואחד	שתתן לכל אחד ואחד	שתתן לכל אחד ואחד

כדי פרנסתו	כרכיו	כל צורכיו	צרכיו
ולכל גויה וגויה	ולכל גויה וגויה	ולכל גויה וגויה	ולכל גויה וגויה
די מחסורה	די מחסורה	די מחסורה	די מחסורה
בא"י שומע שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	ברוך שומע תפילה	ברוך שומע תפילה

סדר דעות בתנאים במקורות שהובאו הוא כדלהלן:

בבלי:	ר' אליעזר	ר' יהושע	ר' אליעזר בר צדוק	אחרים
תוספתא ד'	ר' אליעזר		ר' אלעזר בר צדוק	אחרים
תוספתא ע'	ר' אליעזר	רבי יוסי	ר' אליעזר בר צדוק	אחרים
תוספתא ו'	ר' אליעזר	ר' יוסה		אחרים

אך נוסף על שינויי נוסחאות אלה, בברייתא שבבבלי עצמה יש שינויי נוסחאות.

נוסחת כת"י מינכן (מובאת בדקדוקי סופרים²³), כך היא:

ר' אליעזר אומר וכו' ר' יוסי אומר שעה (ובגליון הכת"י: שמע) תפילת עמך ישראל וכו'. ר' יהושע אומר שעה (ובגליון: שמע) שועת עמך ישראל וכו'. ר' אליעזר בר צדוק אומר שמע צעקת עמך ישראל.

נוסח זה בברייתא הביא גם ר' שלמה עדני בפירושו "מלאכת שלמה"²⁴ והוא מציין שמצא נוסחה זו ב"גמרת בכתיבת יד" ורנ"נ רבינוביץ בדקד"ס שם²⁵ ציין שכך העתיק גם ר' יצחק אבוהב ב"מנורת המאור" שלו²⁶. ונוסחה דומה מצוייה בכת"י של הספרייה הלאומית בפירנצה²⁷ אלא שבנוסח זה הוקדמו דברי ר' יהושע לדברי ר' יוסי וכך היא הנוסחה: ר' אליעזר אומר וכו' ר' יהושע אומר שמע שועת עמך ישראל – ר' יוסי אומר שמע תפילת עמך ישראל – ר' אלעזר בר צדוק אומר, שמע צעקת עמך ישראל²⁸.

והנה, ניתן להוכיח שהנוסחה שהייתה לפני רש"י בברייתא כללה גם את דברי ר' יהושע (שמע שועת) וגם את דברי ר' יוסי (שמע תפילת) וכך הם דברי רש"י שם (ד"ה שועת): שועת לשון גניחה יותר מתפילה.

דברי רש"י אלה, כפי שהם כתובים לפנינו, הינם משוללי הבנה.

מדוע כתב "יותר מתפילה", "תפילה" מאן דכר שמה? והרי בברייתא לפנינו כתובים דברי ר' יהושע ("שמע שועת") ודברי ראב"צ ("שמע צעקת")?

אך הנוסח הנכון בדיבור רש"י זה הוא הנוסח שאנו מוצאים בשני כתבי היד של רש"י לברכות כת"י לונדון²⁹ וכת"י פרמה³⁰, ודומה לו מצינו בדברי משה מוינה ב"אור זרוע"³¹ שהעתיק דיבור זה של רש"י.

נשווה את נוסח הדפוס לעומת נוסח כתבי היד ו"אור זרוע".

רש"י לפי כתבי היד ו"אור זרוע"
שועת לשון גניחה יותר מתפילה ור' יוסי בעי מעין חתימה סמוך לפתיחה (או"ז: "מעין חתימה סמוך לחתימה") וכן ראב"צ וצעקה לשון גניחה צרה הוא יותר מתפילה.

רש"י לפי נוסח בדפוסים
שועת לשון גניחה יותר מתפילה

לפי נוסח כתבי היד ו"אור זרוע" ברור שלפני רש"י היו בברייתא שבבבלי דעותיהם של ר' יהושע ושל ר' יוסי. ובא רש"י לתת טעם מדוע העדיף ר' יוסי "שמע תפילת" ותשובת רש"י כי בכך תהיה הפתיחה מעין החתימה. ואילו ר' יהושע העדיף "שמע שועת" כי שועת היא "לשון גניחה יותר מתפילה". וכן ראב"צ העדיף "שמע צעקת", כי "צעקת לשון גניחת צרה יותר מתפילה".

עד כאן הצעת דברי התנאים בתוספתא ובברייתא שבבבלי. אך דומה שמסוגיית הירושלמי עולה שיטה שונה לגמרי. נציע את סוגיית הירושלמי ונעיין בה.

4. הצעת סוגיית הירושלמי³²

ר"ש בר אבא בשם ר' חנינא כל הדרך³³ בחזקת סכנה. ר' ייני³⁴ כד הוי נפיק לאכסניא הו מפקד גו ביתיה. ר' מנא כד הוי אזיל מסחי במרחץ שהוא נסוקת הוה מפקיד גו ביתיה. ר' חנינא בריה דרבי אבהו ר' שמעון בר אבא בשם ריב"ל כל החולי³⁵ בחזקת סכנה. ר' אחא בשם רבי אסא³⁶ כל מה שש"ץ עובר לפני התיבה ותובע צרכי עמך לפניך. ר' פינחס ר' לוי רבי יוחנן בשם מנחם דגלייא זה שעובר לפני התיבה אין אומר לו בוא והתפלל אלא בוא והתפלל וקרב, עשה קרבנינו עשה צרכינו, עשה מלחמותינו, פייס בעדנו.

אחרים אמרו: צורכי עמך ישראל מרובין ודעתן קצרה אלא יר"מ ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן לכל בריה ובריה צרכיה ולכל גויה וגויה די מחסורה ברוך ה' כי שמעת קול תחנוני ברוך אתה ה' שומע תפילה.

ר' חסדא אמר הלכה כאחרים.

רב חסדא אמר שלוש ברכות הראשונות ושלוש האחרונות וכו'.

סוגיית הירושלמי מתחילה אפוא בקביעה שדרך (או: דרכים) בחזקת סכנה ושהיוצא לאכסניא יוצא למקום סכנה (ולכן היה החכם מצווה ביתו) וכך ההולך לרחוץ במרחץ יוצא למקום סכנה וכן החולי הוא בחזקת סכנה. ומשום שכל אלה הם מקומות סכנה חייב קודם צאתו להתפלל.

באיזו תפילה מדובר כאן?

פירש ה"פני משה" בד"ה כל הדרך בחזקת סכנה: ומתפלל "תפילה קצרה" כשהולך באיזה דרך שיהיה וכו' וכן להלן: כל החולי בחזקת סכנה כשנפל למיטה ומתפלל "תפילה קצרה".

ולפי פירוש זה הובאו דברי החכמים הללו בהקשר לדברי ר' יהושע במשנתנו ש"המהלך במקום סכנה מתפלל "תפילה קצרה".

אלא שפירוש זה אינו יכול לעמוד, ואף מנוגד לפירושיהם של הראשונים שהביאו את סוגיית הירושלמי הזאת.

בשלמא הולך בדרך ניתן לפרשו שמדובר שיוצא בבוקר קודם שהתפלל ושעתו דחוקה ואין דעתו מיושבת עליו להתפלל תפילת י"ח או מעין י"ח, ולכן התיירו לו להתפלל "תפילה קצרה". אלא היוצא לאכסניא או היוצא למרחץ, או שנפל למיטת חוליו, וכי חייב הדבר להיות דווקא בשעת תפילה? ואולי נכנס למרחץ וכו' אחרי שכבר התפלל?

על כרחנו בתפילה אחרת מדובר כאן, והיא התפילה שאנו רגילים לקרוא לה "תפילת הדרך". ובאמת, הראשונים שהביאו את סוגיית הירושלמי הזאת כך פירשו אותה, שמדברת לעניין

"תפילת הדרך", שכל היוצא לדרך, או לאכסניא, או יוצא לרחוץ במרחץ או שחלה הרי הוא עומד בסכנה וחייב להתפלל תפילה מיוחדת הנאמרת במקום הסכנה³⁷. כל למשל כתב רמב"ן³⁸ "וגרסינן בירושלמי גבי תפילת הדרך ר"ש בר אבא וכו' כל הדרכים בחזקת סכנה וכו' כל החולים בחזקת סכנה".

וכך גם בפירוש תלמידי רבינו יונה לברכות: ³⁹ "ומנהג הוא בצרפת שאינם מברכין ברכת הגומל כשהולכין מעיר לעיר וכו' ומה שאמר בירושלמי כל הדרכים בחזקת סכנה הם עומדים לא אמרו זה אלא לענין תפילת יוצא לדרך בלבד שבכל הדרכים יש לו לבקש נפשו וכו'. ובלשון זה ממש כתב גם הטור⁴⁰ שדברי הירושלמי נאמרו לענין "תפילת הדרך".

"תפילת הדרך" בשמה זה נזכרת בסוגיית הבבלי שם (כ"ט, ע"ב) בסמוך לברייתא שבה מהלוקת התנאים בענין הנוסח של "תפילה קצרה". וכך אומר הבבלי שם: "אמר ליה אליהו לרב יהודה וכו' וכשאתה יוצא לדרך המלך בקונך וצא". מאי המלך בקונך וצא? אמר ר' יעקב אמר רב חסדא זו תפילת הדרך וכו' מאי תפילת הדרך? "יהי רצון מלפניך וכו' שתוליכני לשלום וכו' בא"י שומע תפילה".

בירושלמי אין תפילה מיוחדת ליוצא לדרך וכן לא מצינו תפילה זו במקורות התנאיים במשנה ובתוספתא, ואף הרמב"ם לא הביא תפילה מיוחדת בנוסח מסוים ליוצא לדרך (ואמנם כבר תמה על כך ר' יוסף קארו ב"בית יוסף"⁴¹).

ומכאן אנו באים למסקנה שאותה "תפילה קצרה" הנאמרת על-ידי מי "שהלך במקום סכנה" (במשנה) או "במקום גדודי חיה וליסטים" (שבברייתא) היא "תפילת הדרך" של התנאים. וכך, לדעתנו, הבין הירושלמי את אותה "תפילה קצרה" שבמשנה ובברייתא: אין מדובר כאן על אדם שצריך להתפלל "שמונה עשרה" או "מעין שמונה עשרה" ובגלל שהוא במקום סכנה אין דעתו מיושבת עליו ובמקרה כזה התירו לו לקצר את תפילתו. דבר זה ניתן לאומרו במי שנמצא בדרך והגיע זמן תפילה ואינו יכול להתפלל תפילה רגילה ושלמה. אבל מן הירושלמי נראה שכך הוא הדבר גם במי שיוצא לאכסניה, או שנכנס למרחץ, או שנפל למיטת חוליו. ובמקרים אלו, מי ימנע בידו להתפלל תפילת י"ח קודם שיוצא לאכסניה או שנכנס למרחץ? אלא שדומה שהירושלמי סבור שמי שעומד לפני כניסה לכל דבר סכנה עליו להתפלל תפילה מיוחדת, "תפילה קצרה" במקום או בנוסף לתפילת "שמונה עשרה" והיא "תפילת הדרך" של התנאים.

בנוסח "תפילה קצרה" זו כללו בקשה כללית של סיפוק צרכי המתפלל (שהרי בקשה כזו היא עיקרה של כל תפילה) יחד עם בקשה פרטית מיוחדת להינצל מסכנות הדרך. שני האלמטים הללו מצויים ב"תפילה קצרה" של ר' יהושע במשנה: "הושע ה' את עמך את שארית ישראל בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך בא"י שומע תפילה". "יהיו צרכיהם לפניך" – היא בקשה על סיפוק צרכי המתפלל, ואילו הביטוי "פרשת העבור", לפי פשוטו, יש בו איזכור של סכנת הדרכים שבה הוא נתון⁴². וגם נוסח התפילה הקצרה של "אחרים" שהראשונים הביאוהו להלכה, והוא הנוסח: "צרכי עמך מרובין ודעתם קצרה" וכו' – גם הוא כולל אזכרה של סכנות הדרך. הרמב"ם⁴³ והטור⁴⁴ העתיקו נוסח זה שבבבלי ובתוספתא ובסופו המלים "והטוב בעיניך עשה"⁴⁵. מלים אלו רומזות על תפילה להינצל מסכנה כפי שעולה בברור משופטים י', ט"ו ("ויאמרו בני ישראל אל ה' חטאנו עשה אתה לנו ככל הטוב בעיניך אך הצילנו היום

הזה"ו ומשמואל ב', י' י"ב ("חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אלהינו וה' יעשה הטוב בעיניו")⁴⁶.

כללו של דבר: תפילה זו אינה קצורה של תפילת י"ח, אלא תפילה מיוחדת הנאמרת על-ידי אדם שעומד להיכנס למקום סכנה, והיא באה במקום או בנוסף לתפילת "שמונה עשרה", וניתן לכנותה "תפילת הדרך של התנאים".

רמז לתפיסה זו של "תפילה קצרה" אפשר לראות בפירושו של ר' יהודה שירליאון⁴⁷ וכן ב"תוספות הרא"ש"⁴⁸ לסוגייתנו. וזה לשונם: "זו היא תפילת הדרך ולא היינו תפילה קצרה דמתניתין דהתם מיירי במקום סכנה והוי תפילה" שבמקום י"ח אבל הכא ביישוב מיירי ובאדם שרוצה לצאת לדרך, ואפי' התפלל י"ח יש לו להתפלל תפילה זו".

נראה מדבריהם שהם באים לשלול את הפירוש ש"תפילת הדרך" שנזכרה בבבלי היא "תפילה קצרה" של משנתנו והם טורחים להדגיש שאין הדבר כך ומשנתנו מדברת במקום סכנה ו"תפילה קצרה" היא במקום תפילת י"ח, אך "תפילת הדרך" נאמרת בישוב ובאדם שעומד לצאת לדרך, ואפילו התפלל "שמונה עשרה" יש לו להתפלל תפילה זו. אם כן, פירוש זה עלה במחשבתם של שני חכמים אלה ויתכן מאוד כי זו בדיוק דעת הירושלמי ש"תפילה קצרה" היא "תפילת הדרך". ועוד רמז אחד בכיוון מחשבה כזה מצינו לאחר מן הראשונים. רבינו משולם מבדריש העתיק ב"ספר ההשלמה" שלו את סוגייתנו בגרסה זו:⁴⁹ "אמר רב חסדא: כל היוצא לדרך צריך להתפלל תפילה קצרה" (ובכל הנוסחאות: צריך להתפלל "תפילת הדרך") יתכן שגם תפיסתו של בעל "ספר ההשלמה" היא ש"תפילה קצרה" היא היא "תפילת הדרך".

תפיסה זו היא, לדעתנו, שיטת סוגיית הירושלמי, אך לא של הבבלי. בסוף סוגיית הירושלמי מוצאים אנו את דברי רב חסדא האומר: "שלש ברכות הראשונות ושלש האחרונות". בבבלי יחסו לרב חסדא את התקנה שאדם היוצא לדרך צריך להתפלל תפילה מיוחדת, והיא התפילה הפותחת בנוסח: "יהי רצון מלפניך וכו' שתוליכני לשלום" וכו'. ומאחר שלרב חסדא נתקנה תפילה מיוחדת ליוצא לדרך, הרי יכולים אנו להבין, שלדעתו, "תפילה קצרה" של משנתנו (בנוסח של "הושע ה'") שבמשנה או "צרכי עמך" וכו' שברייטא) אינה "תפילת הדרך" הנאמרת לפני כניסה לסכנה, אלא היא קיצורה של תפילת "שמונה עשרה". ומשום כך, אמר רב חסדא שלפני תפילת "צרכי עמך מרובין" יש להקדים ג' ברכות ראשונות ולאחריה יש לומר ג' ברכות אחרונות.

הערות

1. הביטוי קשה ואין אנו בטוחים אם "פרשת העבור" הוא הכתיב הנכון של שתי מלים אלה או שמא צורות אחרות ועל אחת כמה וכמה אין אנו בטוחים בפירושן. בתלמוד הבבלי (ברכות דף כ"ט ע"ב) שאלו "מאי פרשת העבור?" וניתנו לכך שתי תשובות: "אמר רב חסדא אמר מר עוקבא אפילו בשעה שאתה מתמלא עליהם עברה כאשר עוברה יהיו כל צרכיהם לפניך (דומה שיסודו של פירוש זה הוא בדרשת הספרי על הפסוק בדברים ג', כ"ו ו"יתעבר ה' בי למענכם" וזה לשון הספרי שם פסקא כ"ט: "ויתעבר ר' אליעזר אומר נתמלא עלי חמה. ר' יהושע אומר כאשר שאינה יכולה לשוח מפני עוברה". וכאן מצא רב חסדא בביטוי "פרשת העבור" את שתי המשמעויות, גם של עברה = זעם, וגם של עוברה = אשה מעוברת. והרגיש כבר בכך הר"א פינקלשטיין בהערותיו לספרי דברים שההדיר שם עמ' 45 בהערותיו לשורה 10 אך הוא אומר זאת בלשון ספק: "ואולי יש קשר בין דברי רב חסדא והברייתא שלפנינו). איכא דאמרי אמר רב חסדא - אמר מר עוקבא: אפילו בשעה שהם

עוברים על דברי תורה יהיו כל צרכיהם לפניך (ראה גם בדקד"ס לברכות עמ' 152 אות ט' שמביא נוסחת כת"י אוקספורד: אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: פרשת עובדי דרכים) ואילו בירושלמי לסוגייתנו (פרק ד' הלכה ד', ד"ו ח) איתא: ר' אחא בשם ר' אסא כל מה ששליח ציבור עומד לפני התיבה ותובע צרכי עמך לפניך (וראה במפרשי הירושלמי שם שבכך נתכון ר' אחא לפרש את הביטוי "פרשת העיבור" שבמשנה) ופירוש כזה הביא גם ר' שלמה עדני ב"מלאכת שלמה" למשנתנו בשם ר"ש סיריליאנו. ומאז נשאו ונתנו בביטוי זה פרשנים וחוקרים רבים ועדיין קשה לומר שהעניין מחוור כל צרכו. וראה את הסיכום האחרון של פרשה זו במחקרו של י' גלוסקא "הפרשה של 'פרשת העיבור'", שנתפרסם ב"מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית" בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן, עמ' 55-62.

2. **"תוספתא כפשוטה"**, סדר זרעים חלק א', עמ' 31-32.
3. **ברכות דף כ"ט, ע"א.**
4. בכת"י מינכן: תחילת כל ברכה וברכה וסוף כל ברכה וברכה, ועיין **"דקדוקי סופרים"** לברכות דף ע"ה וראה גם בהערה כ', שם.
5. פרק ד' הלכה ג', ובד"ו, דף ח', ע"א.
6. בדפוס אמשטרדם וקושטא ליתא למלת "שבע" והנוסח הוא: "איזו הוא מעין י"ח" והסכים לנוסח זה רטנר ב **"אהבת ציון וירושלים"** לברכות עמ' 110 וראה גם ר"ל גינצבורג ב"פירושים וחידושים לירושלמי", עמ' 315.
7. ב"אור זרוע" הלכות תפילה, סימן 3, גורס כאן: "ר' זעירא שלח לר' ניסים וכו' איזהו שבע מעין י"ח" ולא גרס "איזהו מעין שבע". וראה רטנר ב"אהבת ציון וירושלים", עמ' 110 וכך ראה דברי ר"ל גינצבורג ב"פירושים וחידושים לירושלמי", עמ' 321.
8. וראה דברי הר"ש ליברמן ב"תוספתא כפשוטה" שם עמ' 33 האומר ש"בא"י נהגו כרב מפני שפסקו הלכה כר"א וחדשו וקצרו לעיתים את נוסח התפילה ושמרו על חותם הברכות" וכו'.
9. דף ל', ע"א.
10. שינוי נוסחאות לפיסקה זו ראה דקד"ס שם, עמ' 154.
11. ב"תוספתא כפשוטה", שם, עמ' 33.
12. **משנה בירושלמי** הוצאת לו. קויפמן, פרמה, קטעים מן הגניזה, משנה דפוס נפולי ופירוש המשנה להרמב"ם כת"י. וראה גם בתר"י הכותב: "ובהרבה ספרים טעו הסופרים וכתבו "תפילה קצרה" מעין י"ח ואינו כלום שאין זה מעין "שמונה עשרה". הרי שגם לפניו הייתה נוסחה זו של "תפילה קצרה מעין שמונה עשרה", אלא שמחקה.
13. **"פירושים וחידושים לירושלמי"**, עמ' 356.
14. אמנם על טענה זו ניתן להשיב כי מעין "שמונה עשרה" שהיו נוהגים בו בא"י היה כשיטת רב שהיו חותמין בכל שמונה עשרה ברכות ורק היו מקצרים בהן (וכך באמת דעת הר"ש ליברמן, שם) ואילו במקום סכנה היו רשאים להשמיט את כל חתימות הברכות האמצעיות ולומר הביננו ולחתום בשומע תפילה. אך עדיין קיימת הטענה שגם אז אין זו "תפילה קצרה".
15. רמז לכך מוצא א. הברמן בספרו **"על התפילה"** (בהוצאת מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד, תשמ"ז, עמ' 72, הערה 7) שמניין התיבות של תפילת "הושע ה'" בין לנוסח הירושלמי ובין לנוסח הבבלי הוא י"ח תיבות.

16. שם, דף כ"ט, ע"ב.
17. בכת"י מינכן: מלמטה. וראה דקד"ס, עמ' ע"ז.
18. בכת"י מינכן: יוסי אומר שעה תפילת עמך ישראל ועשה מהרה בקשתם, ברוך שומע תפילה. ר' יהושע אומר שעה עשועת מך ישראל וכו'. ראה דקד"ס, שם. ועל גרסה זו עיין להלן.
19. שם, פ"ד, ה"ד בד"ו ח', ע"ב.
20. הרמב"ם ב"משנה תורה" הלכות תפילה, פרק ד', הלכה י"ט. טור אורח חיים, סימן ק"י, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ק"י, סעיף ג'.
21. "פני משה", "פירוש מספר חרדים" ועוד.
22. תוספתא ברכות פ"ג.
23. עמ' ע"ז.
24. "מלאכת שלמה" למשנת ברכות פ"ד, משנה ד'.
25. שם, הערה ל'.
26. "מנורת המאור" נר ג' כלל ג' ח"א ס' י"ט. אך יש להעיר שב"מנורת המאור" שיצא בהוצאת "אשכול" (ירושלים, תשל"ג) איתא: ר"א – ר' יהושע – ראב"צ – אחרים. ואיני יודע באיזו מהדורה של "מנורת המאור" השתמש רנ"ג רבינוביץ.
27. סימנו: II 1709. הוציאו לאור וצירף לו הקדמה דוד רוזנטל, הוצאת מקור, ירושלים, 1972.
28. נוסח זה של כת"י פירנצה טוב יותר, לכאורה, מנוסח כת"י מינכן. כי לנוסח כת"י מינכן יש לתמוה כיצד הוקדמו דברי ר' יוסי לדברי ר' יהושע? (וכבר העיר על-כך ר' שלמה עדני ב"מלאכת שלמה" למשנתנו) ואילו נוסחת כת"י פירנצה מיישבת קושי זה. אך ראה דברי ר"ל גינצברג ב"פירושים וחידושים לירושלמי" עמ' 354 המשער שר' יוסי הנזכר כאן אינו ר' יוסי בן חלפתא, שהוא סתם ר' יוסי, אלא ר' יוסי הכהן חבירו של ר' אליעזר.
29. כת"י המוסיאון הבריטי בלונדון מס' 409, כתיבה ספרדית, מן המאות 13-14.
30. כת"י הספרייה הפלטינית בפרמה מס' 1309, כתיבה איטלקית, מן המאות 13-14.
31. "אור זרוע" הלכות קריאת שמע, סימן מ"ז.
32. ירושלמי ברכות פ"ד, הלכה ד', ד"ו ח' ע"ב.
33. גירסת כמה ראשונים: כל הדרכים, וראה רטנר, "אהבה ציון וירושלים", לברכות עמ' 111.
34. בדפוס אמסטרדם: ר' יונה. וראה מש"כ ר"ל גינצברג "פירושים וחידושים לירושלמי", כרך ג', עמ' 347.
35. גם כאן, גרסת כמה ראשונים: כל החולים, וראה רטנר, שם.
36. ב"ספר הפרדס", סימן קע"ג: ר' אחא בשם ר' אבא. ראה רטנר, שם, עמ' 112.

37. את פירושיהם של הראשונים הביא רטנר ב"אהבת ציון וירושלים", עמ' 111. וראה גם בספר "עלי תמר" על הירושלמי ח"א להרב ישכר תמר (י"ל בת"א שנת 1979 בהוצאת "עתיר") עמ' קס"ה-קס"ז, שאף הוא הביא את פירוש ה"פני משה" ודחהו, ומפרש כפירוש הראשונים שהתפילה האמורה כאן היא "תפילת הדרך" הנאמרת במקום סכנה.
38. "תורת האדם" (בתוך: "כתבי רמב"ן", כרך ב', שההדיר הרב ח.ד. שעוול, ירושלים, תשכ"ד) עמ' מ"ט-נ'.
39. תלמידי רבינו יונה לפרק תשיעי בברכות דפוס וילנא, דף מ"ג, ע"א) ד"ה ארבעה צריכין להודות.
40. טור "אורח חיים", סימן רי"ט.
41. "בית יוסף", על טור "אורח חיים", סימן ק"י.
42. ראה מאמרו של י' גלוסקא, "הפרשה של פרשת העיבור", ב"מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית" (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן, עמ' 62-65), ש"פרשת העיבור" הוא תרגום שאילה מן הארמית ומשמעו: "פרשת דרכים".
43. **הלכות תפילה**, פרק ד', הלכה י"ט.
44. טור "אורח חיים", סימן ק"י.
45. נוסח זה נמצא בכת"י פאריס של התלמוד הבבלי והביאו ר' נ.ג. רבינוביץ ב"דקדוקי סופרים" לברכות עמ' ע"ז, הערה ל'.
46. ראה דברי ר' יואל סירקיש ב"בית חדש" על טור "אורח חיים", סימן ק"י, שהעיר על הקשר בין המלים "והטוב בעיניך עשה" לבין הפסוק בספר שופטים.
47. "תוספות ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון למסכת ברכות – ההדיר הרב נ. זק"ש) עמ' של"ה וכן בתוך: **"ברכה משולשת"** עמ' י"ז, ע"ב
48. בתוך: **"ברכה משולשת"** עמ' י"ט.
49. "ספר ההשלמה" (בתוך: **"גנזי ראשונים"** על מסכת ברכות, ההדיר הרב מ' הרשלר, ירושלים, תשכ"ז).